

617654

A HAZATÉRT ÍRÓ
ÉS SZENDREY MARI

ÍRTA
PAPP FERENC

Különlenyomat a Berzeviczy-emlékkönyvből

BUDAPEST

1934

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A HAZATÉRT ÍRÓ ÉS SZENDREY MARI

ÍRTA

PAPP FERENC

Különlenyomat a Berzeviczy-émlékkönyvből

BUDAPEST

1934

Mikor az 1856. év végén Nádasdy Tamás gr. koporsója mögött bezárult a lékai vár sírboltjának ajtaja, Gyulai a komor téli időben sötét kedéllyel vette útját Pest felé. Mélyen megrendülve temette a szép reményeket, melyeket egykor ifjú barátjának jövőjéhez fűzött, s azt hitte, hogy az utolsó hetek izgalmi hosszú időre tönkretették munkakedvét. Attól is tartott, hogy jelenléte a gyászoló szülőket csak veszteségükre fogja figyelmeztetni.¹ Nádasdy gróf és neje azonban annál közelebb érezték magukat Gyulaihoz, minél inkább elfoglalta lelküket kedves halottjuk emléke; azért ajánlották fel neki állandó lakásul pesti otthonukat. Így szállott meg Gyulai Pesten a Bálvány-utca 7. szám alatt levő Nádasdy-házban.² Egyelőre itt is bántotta a pesti élet mozgalmassága és zaja. Amint müncheni levelében vágyakozva emlegette Nagyköröst, Arany Jánosnak csendes otthonát s szép családi körét, most is ott keresett zaklatott lelkének gyógyító nyugalmat. Alighogy Pestre érkezett, sietett ki Nagykörösre. Kemény Zsigmond báróval akart együtt menni, de Keményt betegsége tartotta vissza Pesten. Gyulai még jan. 14-én is Nagykörösön időzött; itt vette Keménynek mentegetőző levelét.³ Jan. 18-ára azonban már visszakerült pesti lakására; innen kérte levelében Aranyékot, hogy küldjék utána náluk felejtett holmiját: útitakaróját és mellényét.⁴

Egy idő múlva Gyulainak kételyei támadhattak, vajjon nem él-e vissza a grófi család szívességével, másrészt magát is feszélyezhette előkelő környezete. Jan. 18-i levele szerint is azért kül-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1856. dec. 15-én Münchenből írt levelét a M. Tud. Akadémia levéltárában.

² Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. febr. 1-én írt levelét a M. Tud. Akadémia levéltárában.

³ Lásd Kemény Zsigmond bárónak Gyulai Pálhoz Arany János szállására «Pest 13-án» keltezéssel s «Pesth 13/1», «Nagykörös 14/1» bélyegzéssel küldött levelét, mely Gyulainak 1857. jan. 18-i levele alapján 1857. jan. 13-áról való.

⁴ Gyulai Pál levelének keltezése: «Pest, jan. 18. 856.» Az évszámot tévesen írta Gyulai, minthogy 1856. jan. 18-án Berlinben volt s csak 1857. januárjában lakott a levélben is érintett Nádasdy-házban.

dette Aranyékkal takaróját és mellényét Csengeryhez vagy Pákhhoz, mert nem szerette volna gondatlanságának bizonyítékait Nádasdy gróf inasai között kézről-kézre járatni. Arany még március elején a Bálvány-utcába, ápr. 18-án pedig már a Nádor-vendéglőbe irányította Gyulaihoz írt leveleit. Itt lakott Gyulai egészen novemberig. E hó második felében írta ugyanis Salamon Ferenc Aranynek mint újságot, hogy Gyulai ismét visszatért régi szállására, egykori kedves emlékeinek színhelyére.¹ Ekkor foglalta el Gyulai újra az Űri-utcában a 13. számú házban régi, második emeleti szobáját, hol egykor lakótársával, Pákh Alberttel együtt oly nehéz, de tartalmas és sokszor vidám napokat élt át. Pákh a házban lakott ugyan, csak más lakásba vonult át,² míg Gyulai — Aranynek egyik levele szerint — Pfeifferrel, a könyvkiadóval kötött össze.³ Gyulait sok emlék kötötte az ódon, pesti házhoz. Különösen mély nyomot hagytak lelkében két utolsó legényévének derűs mozzanatai, főképp sorsdöntő szerelmének mozgalmi, azok a csillogó álmok, melyek egyszerű legényszobáját annyi fényvel vonták be. Ezeket érintette egyik visszaemlékezésében, mikor oly meghatva emlegette egykori háziurának, az aranyművesnek utcára nyíló boltját, melyben valamikor menyasszonyának jegygyűrűjét vette.⁴

Amily könnyű szívvel mondott le Gyulai a változatos benyomásokról és tanulmányokról, melyek külföldön vártak volna rá, annál hamarabb és annál mélyebben izgatták Pesten tevékenységhez szokott szellemét az irodalmi hatás rejtelmiei. Aranyhoz írt levelei s a bennük egyre szaporodó irodalmi hírek, valamint a Pesti Naplóban egymásután megjelent cikkei jellemzően bizonyították, mennyire uralkodott gondolkodásán az irodalom. Mikor 1857. febr. 25-én írt levelében Aranyt mindenáron meg akarta nyerni a Budapesti Szemle ügyének, mennyi komoly elhatározás nyilatkozott e mondatában: «Egyesülni fogunk mindnyájan, akik egymáshoz vonzódunk, s összes erőnket felajánljuk». Irodalmi tervei számára biztos alapot nyújtottak rendezett pénzügyi viszonyai. Amint külföldi leveleiben mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott Nádasdy Lipót gr. gondoskodásáról,⁵ bizonyára az elválás alkalmával is éreznie kellett a grófi családnak nemes bőkezűségét. Nagy

¹ Lásd Salamon Ferencnek Arany Jánoshoz keltezés nélkül írt levelét a M. Tud. Akadémia levéltárában. Minthogy Salamon egyrészt a Jókai Dózsa Györgye miatt támadt viaskodásokat említette, másrészt azt jelentette, hogy maholnap Kemény ismét átveszi a Pesti Naplót, levele a szerkesztőváltás időpontja, 1857. dec. 10. előtt keletkezett.

² Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján. (Emlékbeszéd)*. II. 1902. 64. l.)

³ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 53. l.

⁴ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján. (Emlékbeszéd)*. II. 1902. 54. l.)

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855. nov. 7-én írt levelét. Budapesti Szemle (1923.). 194. k. 21. l.

segítségére voltak pesti kiadásaiban jelentős írói tiszteletdíjai is. Ezért nem szorult arra, hogy fárasztó iskolai munkával kösse le idejét. Nem is tanított másutt, mint a két protestáns egyház közös alkotásában, az ev. ref. theológiai intézetben, hol a magyar irányítant adta elő az első éves növendékek részére; ezekkel adott számot 1857-ben és 1858-ban a júliusvégi vizsgákon. Valójában azonban Gyulait éppúgy egyházának érdeke vezette, mint az intézetnek valamennyi tanárát, kiknek önzetlenségét Török Pál ref. esperes 1857-ben a siker megállapításában oly hálásan emelte ki.¹ Saját függetlenségét féltette akkor is, mikor 1857 szeptemberében nem fogadta el azt a magyar nyelvi és irodalmi tanári széket, melyre a Magyar Kereskedelmi Akadémia hívta meg. A lemondást a Hölgyfutár is azzal okolta meg, hogy Gyulai tehetségét és szorgalmát csupán irodalmi munkásságára akarja fordítani.² Valóban, Gyulai mintha a hosszas távollét után magyar irodalmi kapcsolatainak meglazulásáért akart volna magának kárpótlást szerezni, minden figyelmét és idejét az irodalom számára kívánta biztosítani.

Pest szellemi élete két év alatt olyan nagy fejlődésen ment keresztül, hogy joggal követelhetette maga számára Gyulai teljes érdeklődését. Deák Ferenc az évnek nagy részét már a fővárosban töltötte, hogy egyéniségének rendkívüli erejével összpontosítsa a széthúzó politikai törekvéseket.³ Vele együtt ragadta magához a nemzet vezetését a Pesti Napló, melyre Kemény Zsigmond br. nyomta rá szellemének bélyegét, úgyhogy Deák hívei először az irodalomban vívták ki eszméik diadalát. A hatás tényezői a Pesti Napló szerkesztőségének tagjain kívül a nagy tanácsadók: Csengery Antal és Eötvös József br. voltak; az irodalmi élet elmélyülését viszont Pákh Albert lapjának, a Vasárnapi Ujságnak meglepő népszerűsége s Csengery Antal magas színvonalú revue-jének, a Budapesti Szemlének megteremtése jelezte. Mennyi értékes kapcsolat s mennyi tartalmas harc várt itt Gyulaira! Ha azonban Gyulai otthon érezte magát a mozgalmas irodalmi életben, tőle is sokat vártak az irodalmi körök. Elsősorban természetesen saját irodalmi pártja, Salamon Ferenc szerint az irodalmi Deák-párt, mérlegelte a mind merészebben kibontakozó írói és költői egyéniség jelentőségét.⁴

Legtöbbet érintkezett Gyulai Pesten Pákh Alberttel; egyik visszaemlékezése szerint majd minden nap meglátogatta.⁵ Utol-

¹ Magyar Sajtó. 1857. 176. (aug. 4.) sz. — Pesti Napló, 1858. 140. (júl. 14.) sz.

² Hölgyfutár. 1857. 219. (szept. 26.) sz. — Magyar Sajtó. 1857. 225. (okt. 3.) sz. — A Kolozsvári Közlönynek 1857. évi 130. (okt. 4.) száma szerint a tanári állással 1200 frt évi fizetés járt.

³ Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. II. 1904. 230. l. — Magyar Sajtó, 1857. 86. (ápr. 16.), 129. (jún. 8.) sz.

⁴ Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. 1889. VI. l.

⁵ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján*. (Emlékezésdek. II. 1902. 64. l.)

jára Münchenből Gräfenbergbe küldött neki levelet, hol Pákh a híres vízgyógyintézetben hasztalanul keresett gyógyulást lábujjára. Pákhot mélyen meghatotta akkor Gyulai barátsága, s levelének szavai szerint hálásan szorította meg a feléje nyujtott kezét.¹ Pesten még közelebb jutott egymáshoz a két barát; csak Gyulai gúnyolta kevesebbszer a Vasárnapi Ujságot, sőt néha maga is írt a lapba. Mily lelkesítő lehetett a fiatalabb író társ számára a beteg szerkesztő példaadása, ki szenvedései között egyre szépítette s gazdagította lapját, s ki egy eljátszott élet romjain a nemzeti megújhódásról álmodozott!

Mint Pákh Albert, éppúgy Csengery Antal is fenntartotta a kapcsolatot a külföldön tartózkodó Gyulaival. Sűrű levelezés folyt közöttük, s a baráti megszólításig is leveleikben jutottak el. Gyulai berlini, párizsi s müncheni benyomásairól adott számot, Csengery viszont a pesti irodalmi életéről küldött pontos értesítéseket, sőt néha, mint Jókaival s Egressy Gáborral szemben, Gyulai irodalmi harcainak is irányt adott.² Minél nagyobb értéknek tartotta a hű barát Gyulai jellemét és tehetségét, annál féltőbb gonddal ügyelt pályájára Pesten is. Bizonyára ő nyerte meg Gyulait az ev. ref. teológiai intézet ügyének, hiszen maga is a lelkes tanári karhoz tartozott s tiszteletdíját az intézet céljaira ajánlotta fel, Gyulai távozása után pedig a magyar irálytan előadására is vállalkozott.³ Csengery különösen nagy szerepet szánt Gyulainak a Budapesti Szemlében s határozottságának fényes tanújelét adta, mikor Gyulai harcias kritikái dolgozatainak helyet adott folyóiratában, habár ezzel saját népszerűségét kockáztatta. Csengeryt azonban nemcsak az író eszméinek sorsa érdekelte, éppoly őszintén részt vett a jó barát szívének legbensőbb ügyeiben is. Erre a bizalmas viszonyra célzott 1858. aug. 4-én bátyjához írt levelében, mikor Gyulai esküvőjéről így nyilatkozott: «Én voltam a násznagy és vőfély egy személyben».⁴

Még szorosabb kapcsolatba került Gyulai az irodalmi élettel a Pesti Napló révén; azért gyakran megfordult a szerkesztőségi irodában. A lapot 1857. dec. 10-ig Pompéry János szerkesztette, azontúl szerkesztő vagy főmunkatárs címmel Kemény Zsigmond br. vezette.⁵ Pompéry is örömet látta Gyulait munkatársai között, bár a hatásban inkább szerette a feltűnő, mint a mély tartalmat. A szíves barátság ellenére azonban nem mindig tudta Gyulai szempontjait méltányolni; azt hitte, hogy Eötvös

¹ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1856. nov. 25-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Lásd Gyulai Pálnak és Csengery Antalnak 1855., 1856. évi levelezését a Budapesti Szemle 194. kötetének (1923.) 20—51. lapjain.

³ Magyar Sajtó. 1857. 176. (aug. 4.) sz. — Hölgyfutár. 1857. 216. (szept. 22.) sz.

⁴ Csengery Antal: *Hátrahagyott iratai és feljegyzései.* 1928. 462. l.

⁵ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond.* II. 1923. 316. l.

báró regényének bírálatától s Erdélyi támadásától is csak aggodalmaskodó írásmódja miatt húzódozott.¹ Különösen értékes társaságot talált Gyulai a Pesti Napló szerkesztőségében Kemény Zsigmond br. vonzókörében, hol Tóth Kálmán emlékezése szerint ki-bejárt a sok tudós, poéta és más efféle ember s nagy vitatkozást indítottak.² A szerkesztőség, melyet Kemény báró vezetésével Danielik János kanonok és Falk Miksa, mint főmunkatársak, továbbá Greguss Ágost, Királyi Pál, Pompéry János és Salamon Ferenc alkottak, maga is egész kis akadémia volt.³ Itt ismerkedett meg Gyulai közelebről Deák Ferencsel is, kit a Pesti Napló szerkesztésének minden mozzanata érdekelt, de azért többször másutt is találkozhatott vele, akár Ráth Mór könyvkereskedésében, akár Deáknak Angol Királyné-beli lakásán.⁴ Deák rokonérzését egyaránt kiérdemelte férfias jellemével s kiváló írói tehetségével. Míg azonban Deák egyéniségében mindig maradt valami lenyűgöző, addig Kemény báró sokkal közvetlenebbül nyílt meg Gyulai előtt. A kölcsönös vonzalom vezette őket közösen tervezett nagykörösi kirándulásaikban is. Mikor Gyulai 1857 januárjának első felében hosszabb időt töltött Aranyéknál, Kemény jan. 13-án Gyulaihoz írt levelében így mentette távolmaradását: «Nem várhattak úgy engemet, mint én vágytam menni, de még beteg vagyok.»⁵ Gyulai jan. 18-i levelében is azt írta Aranyinak, hogy mihelyt Kemény visszatér németországi útjáról, együtt látogatnak el Nagykörsre.⁶ Úgy látszik, Gyulai is egyetértett azzal az irodalmi tervvel, melynek Kemény Zsigmond br. 1857 márciusában Nagykörsön Aranyt akarta megnyerni. Bizonyára Gyulai is részt vett volna a tervezett zsebkönyvben, mellyel, mint a magasabbrendű irodalom nyilatkozásával, Kemény az üzletszerű irodalmat akarta ellensúlyozni, hiszen a zsebkönyv kiadására éppen Gyulai lakótársa, Pfeifer vállalkozott volna.⁷ Kemény nagyra becsülte Gyulai írói egyéniségét s szadad teret engedett számára a Pesti Naplóban, de Tóth Kálmán megfigyelése szerint éppúgy szerette Gyulai társalgását is, ki ingerkedő modorával sok apró és nagy vitába tudta belevinni.⁸ Másrészt amint Kemény 1857. jan. 13-i levelében őszintén tárta fel magánviszonyait, Gyulai is

¹ Lásd Pompéry Jánosnak 1857. júl. 1-én Kecskeméthy Aurélhoz írt levelét Angyal Dávidnak *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* című munkájának (1926.) 620. lapján.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 142. l.

³ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. II. 1923. 318. l.

⁴ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 1901. 203. l.

⁵ Lásd Kemény Zsigmond bárónak Gyulai Pálhoz «Pest 13-án» keltezéssel s «Pesth 13/1» postai bélyegzéssel küldött, valójában 1857. jan. 13-án írt levelét a M. Tud. Akadémia levéltárában Arany János levelezésében.

⁶ Gyulai Pál levelének keltezése: «Pest, jan. 18. 856.» így javítandó: «Pest, jan. 18. 1857.»

⁷ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 415. l.

⁸ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1857. 155. l.

együttérzéssel figyelte Kemény életét s 1858 tavaszán együtt aggódott Kemény barátaival a kimerült szervezet összeroppanásán.¹ A bizalmasabb baráti viszony jeléül szállott Gyulai az 1858. év pünkösdjé táján is Kemény Zsigmond báróhoz, ki ekkor a Svábhegyre költözött s a viruló hegyvidéken kersett üdülést fáradt idegeinek.²

A közvetlen érintkezés mélyítette ki Gyulainak Eötvös József báróhoz való viszonyát is. Hozzá Gyulait a hála kötötte, hiszen első sorban Eötvös báró ajánlatának köszönhette azt a szellemi gazdagodást, melyet számára külföldi tanulmányai és élményei jelentettek. Ily gyöngéd indítékok tarthatták vissza Gyulait 1857 nyarán Eötvös báró regényének, *A nővérek*-nek bírálatától, habár Pompéry azzal gyanúsította meg, hogy a bírálat fél év alatt sem tudott volna elkészülni.³ Annál készségesebben vállalkozott 1857 őszén annak a sok gonddal és fáradsággal járó feladatnak megoldására, melyet Eötvös József br. hordott a szívében. Tulajdonkép Vachott Sándorné felsegüléséről volt szó, ki férjének örültsége miatt alig tudta gyermekeit neveltetni. Eötvös József br. gondolata volt a *Remény* című zsebkönyv kiadása, melyet Vachott Sándorné neve alatt Gyulai szerkesztett.⁴ Gyulai nagy becsvágygal fogott a munkához, élénk levelezést folytatott azokkal az írókkal, kiknek közreműködésére számított, s majd Szász Károlyhoz, majd Lévay Józsefhez, majd Aranyhoz kopogtatott be.⁵ A legtöbb író és költő értékes darabbal vett részt a zsebkönyvben; maga Eötvös József br. lírai költeményeinek gyűjteményét ajánlotta fel. Csak Pompéry lehetett kivétel, ki egy kiadhatatlan, csúfondáros epigrammát küldött Gyulainak.⁶ Vachott Sándorné s vele együtt Eötvös József br. meg lehettek elégedve az elért eredménnyel.⁷

¹ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. II. 1923. 288., 289. l.

² Degré Alajos — mint *Visszaemlékezéseiben* (II. kötet. 1884. 196. l.) írja — egy alkalommal máj. 31-én kapta azt a levelet, melyben Kemény Zsigmond br. egy megígért látogatásának elmaradását azzal menti, hogy az ünnep előtt a Svábhegyre költözött, hogy gyomorbaja volt, s hogy Gyulai és mások szállottak hozzá. A levél az 1858. év viszonyai közé illik. Az ünnep, melyről szó van, pünkösdi ünnepe, mely 1858-ban máj. 23-ára esett; 1858 áprilisában érte utol Keményt az ideges gyomor baj; csak 1858 pünkösdjén lehetett Gyulai a Svábhegyen Kemény báró vendége, mert ekkor még nőtlen volt.

³ Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. 1926. 620. l.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1857. okt. 24-én írt levelét, mely Csernák Béla nagyváradi ref. lelkésznek, a királyhágómelléki ref. egyház főjegyzőjének birtokában van.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1857. okt. 21-én írt levelét, mely Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van, s Aranyinak Gyulaihoz 1857. dec. 1-én írt levelét. (Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 47., 48. l.)

⁶ Lásd Pompéry Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. nov. 26-án írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁷ *Remény*. Zsebkönyv az 1858. évre. Szerkeszti Vachott Sándorné. 1858. 248 l.

A lapok nem győzték eléggé magasztalni a gazdagságot és ügyes tapintatot, mely az almanach szerkesztésében nyilatkozott.¹ A Pesti Naplóban Salamon Ferenc ismertette a kötetet, s míg egyfelől Eötvös József br. lírai költészetét jellemezte, másfelől a tartalom választékosságát a szerkesztő érdemül róta fel.²

Bármennyire mozgásba hozták is azonban Gyulai kedély- és gondolatvilágát a pesti irodalmi körök, mindig a tisztelet és szeretet érzésével gondolt Nagykőrösre s benne Arany János nemes alakjára. Külföldről ugyan csak egyszer írt Aranyynak levelet, de érte való lelkesedésének ott is határozott jeleit adta. Mint Szilágyi Sándornak írta, Párizsban sokat beszélt Aranyról az ottani magyaroknak s Arany több elégiájának elszavalásával könnyekre indította őket.³ A Pesti Naplónak 1856. évi folyamában is azért szólt fel, hogy megköszönje a lekesedésig menő méltánylást, mellyel Greguss Ágost Aranyról szólott.⁴ Szilágyi Sándorhoz írt levelében viszont nemcsak Aranyt köszöntötte, hanem egyúttal Arany gyermekeinek is berlini emléktárgyakkal kedveskedett. Ezek után érthető, hogy mikor Gyulai 1856 végén visszatért Pestre, egyik első útja Nagykőrösre vezette. Nagykőrösi látogatására célzott a Pesti Naplónak 1857. jan. 14-i számában Petőfi szülővárosáról szóló tárcacikkében is azzal a kijelentésével, hogy pár nappal előbb Arany Jánostól s Losonczy Lászlótól, a nagykőrösi ref. gimnázium tanárától figyelemreméltó fölvilágosításokat kapott. Arany annál szívesebben fogadta Gyulait Nagykőrösön, mert Gyulai szellemi mozgékonyága mindig fölrazta nyomott kedélyhangulatából, melyet leginkább betegsége idézett elő. Örömet hallott Arany egyet-mást a pesti irodalmi mozgalmakról is, minthogy az idegesség, mely szervezetén elhatalmasodott, szinte elszakította a fővárostól. Az 1857. év végén is azt írta Tompának: «Pesten, több egy événél, hogy nem voltam.»⁵ Másrészt Gyulainak is nagy gyönyörűséget szereztek a nagykőrösi napok. Mily felemelő lehetett látni a nagy költői egyéniséget családjá körében! Arany és Gyulai ekkor beszéltek meg legzavartalanabbul a magyar irodalom ügyét, ekkor tisztázták esztétikai nézeteiket s ekkor állapíthatták meg gondolkodásuknak és ízlésüknek egyezését. Ez a teljes összhang vonzotta egymáshoz a rokonlelkeket 1857-ben.

A szeretetből azonban, melyet Gyulai Arany iránt érzett, bőven kijutott az Arany-család minden tagjának is. Alig volt valaki, ki inkább tudta volna értékelni azt a hűséges gondoskodást,

¹ Napkelet. 1858. I. (jan. 3.) sz. — Hölgyfutár. 1857. 295. (dec. 28.) sz. — Vasárnapi Ujság. 1858. I. (jan. 3.) sz.

² Salamon Ferenc: *Két új zsebkönyv*. Pesti Napló. 1858. 19. (jan. 24.) sz.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1856. máj. 20-án Berlinből írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében.

⁴ Gyulai Pál: *Néhány szó*. (Greguss Ágostnak.) Pesti Napló. 1856. 326. (jún. 28.) sz.

⁵ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 428. I.

mellyel Aranyt neje vette körül, mint Gyulai. Azért mindenre készségesen vállalkozott, ha a jóságos háziasszonynak valamiben segítségére lehetett. 1857. évi januári nagykörösi kirándulása után is ő intézkedett, hogy Aranyé számára megfelelő cipőt szerezhessen Pesten; ő küldött ki Aranyé megbízása értelmében zöldsárga kanalakat is Nagykörösrre. Hasonlóképp részt vett Gyulai Arany gyermekeinek örömeiben és bánatában is. Mily körültekintéssel fogott annak a fuvolának megvételéhez, melyet Arany rendelt meg fia számára, s mely Arany szerint a kis Laci nappali óhajainak s éjjeli álmainak örökös tárgya volt! A vásárlásba belevonta Brassait is, s mivel ez fuvola dolgában nem érezte magát szakembernek, a színház első fuvolásával intéztette el a kényes ügyet. Másrészt mennyire megdöbbenette 1857 februárjában az a hír, hogy Arany leánya, Julcsa, orbáncha esett! «Csak az a jó kis lány gyógyuljon meg!» — sóhajtott fel gyötrő aggodalmak között Aranyhoz írt válaszában. Az igazi együttérzés vezette akkor is, mikor Aranyt rábeszélte, hogy fogadja el azt a négy vasbánya-társasági részvényt, melyeket Kovács Lajos Arany gyermekeinek ajánlott fel.¹

Különösen kedvesen fogta fel Gyulai Arany Julcsával szemben pártfogói szerepét, mikor 1857 áprilisában a betegségéből felgyógyult leány Csengeryéknél Pesten hosszabb időt töltött. Az élénk szellemű s jókedvű leány, ki tizenhatodik évével már nagyleány számba kezdett menni, tulajdonképp ekkor élvezte először igazán Pestet, s Csengeryék és Gyulai mindent megtettek, hogy felejthetetlenekké tegyék számára pesti élményeit. Csengeryék társaságba vitték, Gyulai meg a színházba kísérte el, miután Kemény báró többször felajánlotta neki színházi jegyét. Jelen volt Gyulai akkor is, mikor Julcsa haját Csengeryéknél befönták; amint írta, ő adta hozzá jóvahagyását. Ezek után kérte fel Arany Gyulait, hogy leányát kísérje haza Pestről Nagykörösrre. Gyulai eleget is tett a megbízásnak, legfeljebb egy-két szót kockáztatott meg, hogy a szülők engedjék leányukat még tovább Pesten mulatni.²

Kölcsönös vonzalmon alapult tehát Aranyéknak s Gyulainak bensőséges viszonya. Gyulai az Arany-család életében a napsugarat jelentette, mely rövid időre elúzte a mindennapi gondok ködét. Gyulainak viszont a szülői házat pótolta az egyszerű családi otthon, hol mindig együttérző szívekre talált. Ezt fejezte ki Arany is 1857. ápr. 18-i levelében, mikor Gyulainak szóló meghívását ezzel az érveléssel erősítette meg: «Nálam mindig otthon vagy.» Gyulai 1857-ben is többször felkereste Aranyékat, bár Arany az év második felében itt is, ott is szóvá tette leveleiben

¹ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. febr. 1-én, febr. 23-án, márc. 2-án írt leveleit s Gyulainak Aranyhoz 1857. jan. 18-án, febr. 4-én, febr. 25-én írt leveleit.

² Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. ápr. 18-án írt levelét s Gyulainak Aranyhoz 1857. ápr. 20-án írt levelét.

Gyulainak hosszas távolmaradását.¹ Arany levelei szerint Gyulai húsvétkor Csengeryvel és Salamonnal, karácsonykor Brassaival látogatott el Nagykőrösre.² Egyik keltezetlen levelében, melyet valamivel 1857. dec. 1. előtt írt, különösen jó kedvvel jelentette Aranyinak, hogy János napján nála lesz, s előre megrendelte, hogy Szilágyi Sándor kocsival, Szabó Károly meg jó borral várja.³ E karácsonyi látogatás alkalmával vitte Gyulai magával Aranyinak angol *Shakespeare*-jét, hogy Pesten beköttesse, időközben azonban annyira megfeledkezett róla, hogy a hét kötet csak hónapok mulva került meg Pfeifernél, akivel Gyulai együtt lakott.⁴ 1858-ban Gyulait szívügyei Pesthez kötötték, azért ekkor már nehezebben jutott el Nagykőrösre. Márciusban Arany tréfásan kérdezősködött is utána, nem halt-e meg, mert azt hallotta, hogy az elveszett Shakespeare-kötetek után való futkozásban Gyulai tüdőgyulladásba esett. Hiába várta Arany Gyulait a húsvéti ünnepekre is. Mindazáltal úgy látszik, Gyulai mégis megfordult Nagykőrösön, mert utolsó otlletekor azt ígérte, hogy Erdélybe menet arájával Nagykőrösnek veszi útját.⁵

Azt a tartalmas baráti viszonyt, mely 1857-ben és 1858-ban Gyulai és Arany között fejlődött ki, természetesen egészítette ki Gyulainak Salamon Ferencsel, Szász Károllyal és Lévay Józseffel való barátsága. Salamont az erdélyi származás, a kiművelt, józan ízlés s a gondolkodás rokonsága kapcsolta elválaszthatatlanul Gyulaihoz. Mint a Pesti Napló szerkesztőségének tagja, mindent meg is tett a lapban Gyulai írói egyéniségének elismertetésére. Szász Károly körülbelül akkor került Kézdivásárhelyről Kúnszentmiklóásra lelkésznek, mikor Gyulai külföldi útjáról visszatért; mivel az irodalmi életben élénk részt vett, gyakran berándult Pestre s többször találkozott Gyulaival. A régi barátság az új viszonyok között új erőre kapott s közös törekvéseknek szolgált alapul. Így számított Szász Károly Gyulai támogatására verseinek kiadásában.⁶ Talán az sem egészen véletlen, hogy mindketten majdnem egy időben gondoltak családalapításra.⁷ Gyulai, amint Szász Károlyt, éppúgy Lévay Józsefet is hosszú idő után először a *Remény* ügyében kereste fel levelével, felszólítva őt, hogy vegye fel vele a levelezés fonalát.⁸ Lévay örömmel ragadta meg az al-

¹ Lásd Arany Jánosnak Csengery Antalhoz 1857. szept. 9-én írt levelét.

² Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 415., 416., 428. l.

³ Gyulai Pál levelére Arany János 1857. dec. 1-én válaszolt.

⁴ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 49., 52., 53. l.

⁵ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 164., 165., 50. l.

⁶ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 73. l.

⁷ A Szépirodalmi Közlöny 1858. évi 28. (ápr. 8.) száma szerint Szász Károly esküvője virágvasárnapján, márc. 28-án ment végbe.

⁸ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1857. okt. 21-én s Lévay Józsefhez 1857. okt. 24-én írt levelét.

kalmat az összeköttetésre, gyorsan válaszolt és sietve küldte a zsebkönyv számára kiszemelt verseket. Különösen nagy örömet szerzett neki Gyulai azzal az ígéretével, hogy még a nyáron ellátogat Miskolcra, csak attól félt, hogy a kolozsvári tanárkodás miatt az ígéret nem válik valóra.¹ Valóban, a sors a miskolci kirándulás örömeit későbbi időre tartogatta.

Az az íróvilág, mellyel Gyulai 1857-ben és 1858-ban oly bensőséges kapcsolatot tartott fenn, nagyrészt egységes irodalmi eszménynek hódolt. Tulajdonkép ez volt az az alapszabályok nélkül való egyesülés, melyet Salamon Ferenc az ifjú irodalommal szemben mérsékelt irodalmi pártnak nevezett.² Éppen ezért lényegesen különbözött Gyulainak pesti irodalmi helyzete attól az elszigeteltségtől, melybe külföldi irodalmi munkássága sodorta. Mikor berlini cikkeiben a magyar színpad és dráma fogyatkozásait tette szóvá, nehezen tudott a külföldieskedés és hazafiatlanság vádjá ellen védekezni s ellenfeleinek körtámadásával szemben hamar magára maradt. Mennyivel jelentősebb volt harci riadója Pesten, hol minduntalan érezte, hogy tekintélyes irodalmi párt áll mögötte! Gyulait helyzetének előnyei rendkívüli erőfeszítésekre ösztönözték. Alig volt életének korszaka, melyben szabadabban adta volna magát át irodalmi terveinek, mint utolsó legényéveiben. Így nyert mélyebb értelmet az a szabadság, melyet Gyulai életének igénytelenségével és legényszobájának egyszerűségével biztosított magának.

A lázas irodalmi munkásság költői alkotásokban és műbírálólatokban nyilvánult. Ekkor nőtt Gyulai kezében nagyarányú korképpé *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című beszélye, melyet 1857. második felében Urházy György Magyar Postájának engedett át. Idővel azonban becsvágya mindinkább a műbírálathoz fordult, főképp a polémia felé fordult. Gyulai szinte kereste a támadást, úgyhogy alig végződött be egyik irodalmi vitája, máris újba bonyolódott. Kitűnő harctereiül szolgáltak a Pesti Napló s a Budapesti Szemle.

Így került Gyulai a Pesti Naplóban szenvedélyes vitába Erdélyi Jánossal, holott közös irodalmi eszmények kötötték őket össze, s széptani nézeteik legfeljebb csak árnyalataikban különböztek egymástól.³ Gyulainak azok az ellenfelei viszont, kik a vele szemben levő irodalmi párthoz tartoztak, leginkább a Magyar Sajtót választották támadásaik színhelyéül. Innen csatáztak Gyulaival Török János, a lapnak egykori szerkesztője, Egressy

¹ Lásd Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz 1857. nov. 9-én, 16-án és 1858. máj. 20-án írt leveleit a Gyulai-Fodor-család birtokában.

² Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. 1889. VI. 1.

³ Gyulai Pál: *Polemikus levelek*. (*Erdélyi Jánosnak*.) Pesti Napló. 1857. 45. (febr. 25.), 46., 47. (febr. 26., 27.) sz. — Erdélyi János: *Én, a forma és a próza. I.* (*Gyulai Pálnak*.) Pesti Napló. 1857. 167. (júl. 24.) sz. — Gyulai Pál: *Válasz*. (*Erdélyi Jánosnak*.) Pesti Napló. 1857. 171. (júl. 29.) sz. — Erdélyi János: *Én, a forma és a próza. II.* Pesti Napló. 1858. 25. (jan. 31.), 27., 34., 35., 36., 38., 39. (febr. 18.) sz.

Gábor, az engesztelhetetlen vitázó s különösen Jókai Mór, a lap fődolgozó társa. Gyulai és Jókai között az ellentétet Gyulainak Ristoriról szóló cikke robbantotta ki, minthogy a cikknek egyes részei Jókait, mint drámaíró-t és színész-nő férjét sértették. Azóta az egykori ellentét csak fokozódott. Gyulai, ki a csillogó nemzeti ábrándokat tárgyiasan bírálta meg, sokszor helyezkedett a közvéleménnyel szembe, míg Jókai romantikus képzeletének merész csapongásával az egész magyar nemzetet elkápráztatta. A döntő szellemi párbaj kitörését jelentette 1857 októberében a Budapesti Szemlében Gyulainak *A Nemzeti Színház és drámai irodalmunk* című tanulmánya, 1857 végén pedig az a lesújtó ítélet, melyet Gyulai Jókainak *Dózsa György* című tragédiájáról a Budapesti Szemlében mondott. Jókai és Egressy a Magyar Sajtóban hadakoztak Gyulai ellen, míg Gyulai a Pesti Naplóban zúzta össze Jókai válaszá-
 náak érveit. Az irodalmi vita más lapokban, mint a Szépirodalmi Köz-
 lönyben is fellángolt, de legtöbb bajt szerzett közvetve a Pesti
 Napló-nak, melynek megjelenését a kormány 1858. febr. 20-án
 két hónapra felfüggesztette.¹ A kormány intézkedését tulajdonkép
 Teleki Domokos grófnak *Irodalmunk* című cikke vonta magára,²
 mely az irodalmi pártok között a nemzeti egyetértést sürgette.
 Teleki Domokos grófnak viszont Kemény Zsigmond br. levele
 szerint az az elkeseredett irodalmi harc adta a tollat kezébe,
 melynek vezérei Jókai és Gyulai voltak.³ Ez időben a Pesti Napló
 szinte visszhangzott Gyulai nevé-től. Míg ugyanis Erdélyi János
 Gyulaival vitázott a lapban, sokszor ugyanabban a számban
 Brassai Sámuel támadta Egressy Gábort Gyulai miatt, vagy
 Bulyovszkyné Szilágyi Lilla válaszolt Gyulai vádjaira, vagy
 az újdonságíró számolt le Szegfi Mórral Gyulai meggyanusítá-
 saért.⁴

Az egymást felváltó irodalmi harcokban jellemző világitásba került Gyulai egyénisége. Bátorságában senki sem kételkedett, de tiszteletet érdemelt erkölcsi indítékaiért is, amennyiben mindig az irodalom ügye hevítette. Igazságának tudatában nem kímélte a személyt, de okoskodásán itt is, ott is fölcillant a szellem és kedély fénye. Ezért több rokonérzést ébresztett maga iránt, mint amennyit bárki a körülötte zajló harci lármából következtethetett volna. Valahányszor híre járt, hogy Gyulai vidékre költözik,

¹ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865.* II. 1925. 154. l. — Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* 1926. 203., 204. l. — Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond.* II. 1923. 320., 321. l.

² Pesti Napló. 1858. 38. (febr. 17.) sz.

³ Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond levelei Falk Miksához.* Irodalom-történeti Közlemények. XXIX—XXXI. 1921. 184. l.

⁴ Pesti Napló. 1858. 34. (febr. 12.), 35. (febr. 13.), 36. (febr. 14.), 38. (febr. 17.) sz.

távozását a lapok a pesti irodalmi életre nézve majdnem egy értelemmel nagy csapásnak tartották.¹

Mennyire beleillett ez a férfias jellem a nemzeti ellentállásnak bizakodóbb jellemű korába! Magának Gyulainak is sok szellemi élvezetet nyújtott 1857-ben és 1858-ban a magyar társadalom. Nem hiába fogta el lelkét Berlinben a honvágy, külföldi élményeinek szemüvegén keresztül vonzóbbnak találta a pesti életet, mint régebben. Gyöngéd szálak fűzték Nádasdy Lipót gr. otthonához, hol a gyászoló családdal együtt annyiszor emlékezett vissza elhúnyt barátjára, Tamás grófra. Bizonyára ő is ott volt 1857. dec. 14-én a szomorú évfordulón a Tamás gróf emlékére rendezett gyászmisén, hiszen a lapok szerint néhány irodalmi férfiuán kívül az elhúnyt gróf tanárai is megjelentek.² Többször meghívta Gyulait Tamás gróf nagyanyja, Forray András gr. özvegye is, ki éppen ez időtájt tervezte elhalt fia *Utazási Album*ának s benne Nádasdy Tamás gr. arcképének díszes kiadását.³ Ezeknek a látogatásoknak emléke 1858-ból Gyulainak menyasszonyához írt levelében a következő értesítés: «Forraynél kell ebédelnem mulhatatlanul, bizonyos dolog elintézése miatt.»⁴ Gyakran megfordult Gyulai Lonovicsné Hollósy Kornélia szalonjában is. Erre mutat az is, hogy mikor a művésznőt tisztelői 1857. évi születésnapján, ápr. 13-án értékes albummal lepték meg, Gyulait is felszólították emléksorok írására. Ekkor alkalmazta Gyulai a csodás énekre mindazt a szépet, mit egykor Petőfi mondott szerelmi mámorában feleségének hangjáról⁵. Mennyire szívéhez szólt Gyulainak ebben a pesti életben mindaz, ami után Berlinben esengett: a nyelv zenéje, a lelkes szellem s a magyar ízlés! Leginkább kigyúlt azonban kedélyének minden fénye, mikor Szendrey Mariban azt a női eszményképet fedezte fel, melyet éveken keresztül annyi költői ábráddal vett körül képzelete.

A szabadságharc kora ólomsúllyal nehezedett a Szendrey-családra. Az erdődi vár, hol Szendrey Ignác, a gr. Károlyi-uradalom inspektora, családjával együtt nem régen még boldog éveket élt át, komor emlékekkel telt meg. Szendrey Ignác egymásután temette el nejét, majd Gyula fiát; vele együtt özvegygé lett Júlia leánya is, kit a szabadságharc viharadara, Petőfi ragadt magával. Szendrey éppúgy menekült az egykor oly vonzó várból, mint leánya, Júlia. Az uradalmi inspektor Mágócsra költözött s gazdasági

¹ Nővilág. 1858. 7. (febr. 14.) sz. — Hölgyfutár. 1858. 28. (febr. 5.) sz. — Délibáb. 1858. 6. (febr. 7.) sz. — Szépirodalmi Közlöny. 1858. 11. (febr. 7.) szám.

² Pesti Napló. 1857. 286. (dec. 15.), 295. (dec. 25.) sz.

³ Gr. Forray Iván: *Utazási Album*. 1859.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz írt, keltezetlen, de a jegyeség korából s ezért 1858-ból való levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁵ Vadnai Károly: *Elmúlt idők*. 1886. 153., 154. l.

teendőiben talált magának vigasztalást,¹ míg Szendrey Júliát a kétségbeesés Pestre üldözte, majd oly házasságba kényszerítette, mely a meghasonlás magvát rejtette magában. Így vált a feldúlt családi élet jótevő szellemévé a fiatalabb leány, Marika.

Szendrey Mari 1838. okt. 23-án Szénáson született, hol atyja kasznár volt.² Gyermekéveinek emlékei azonban Erdődhöz fűződtek, hiszen a család már 1839 óta az erdődi várban lakott.³ Míg a regényes környezet az idősebb nővért, Júliát romantikus szeszélyre csábította, addig az elpusztuló vár és kert, mely Petőfit is merengésre indította, Júlia hugának kedélyéletét gyöngédebb érzésekre, a természet szeretetére hangolta. Júlia felőtlibb, uralkodásra teremt női egyéniség volt, Mari inkább otthon érezte magát bensőségebb körben; amaz tudott és szeretett is szellemével tündökölni, de azért emez józanságával, finom, nőies tapintatával sokkal jobban eligazodott az élet útjain. Mari elismerte ugyan tíz évvel idősebb nénjének szellemi felsőbbségét, de azért nem áldozta fel önállóságát. Mennyire méltányolta a rideg modor mögött atyjának nemesen érző szívét, mellyel szemben Júlia mindig megőrzött valamelyes tartózkodást!

Az öreg Szendrey, mint idősebb leányát, a fiatalabbat is gondos nevelésben részesítette. Így került Szendrey Marika 1850-ben Pestre Janischnének jóhírű nevelőintézetébe.⁴ Ő is, mint néneje, szép műveltségre tett szert; megtanult németül, franciául, tudott zongorázni, s ha stílusa nem is vetekedhetett nénjével, leveleiben a találó ötletek s ügyes fordulatok sok értelemről tanúskodtak. Számára Pest a nevelőintézetten kívül tulajdonkép Júlia otthonát jelentette, ki 1850 júliusában letette az özvegyi fátyolt s Horvát Árpád egyetemi tanárral lépett házasságra.⁵ A két nővér között ekkor fejlődött ki az a bensőséges viszony, mely egészen a sírig tartott. Júlia egy ellenséges világ közepette görcsösen ragaszkodott az ártatlan leánylélek vonzalmához, Marika meg mindig úgy nézett nénjére, mint anyjára, mamácskájának szólította s Júlia családjának tagjait is szeretetébe fogadta. Már ekkor látszott, hogy elhatározásainak szíve ad irányt. Szeretettel gondolt atyjára is, s ha másképp nem, legalább leveleivel s újévi ajándékaival vitt némi fényt a magányos ember életébe.⁶

¹ Mikes Lajos dr. és Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 74. l.

² Szendrey Mari születésének adatait az orosházi r. kath. plébániahivatal közölte velem az anyakönyvi bejegyzés alapján; 1838-ban ugyanis Nagyszénáson még nem volt lelkészség.

³ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. III. 1896. 11. l.

⁴ Szendrey Ignác 1850-től 1853-ig Janischné nevelőintézetébe küldte Mari leányához írt leveleit, melyek a Nemzeti Múzeum kéziratárában vannak.

⁵ Dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 109—111. l.

⁶ Lásd Szendrey Marinak atyjához 1853. márc. 14-én írt német levelet s Szendrey Ignácnak Mari leányához 1850. dec. 16-án, 1851. máj. 7-én, 1853. jan. 10-én írt leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

Szendrey Ignác az 1853. év végén költözött Pestre. Ekkor Marikát kivette a nevelőintézetből, s mivel a gr. Károlyi-uradalom ügyei miatt még többször s hosszabb időre kellett vidékre utaznia, leánya mellé tapasztaltabb asszonyt vagy kisasszonyt fogadott.¹ Az anya szerepét a fiatal leány mellett ekkor még inkább nénje, Júlia vállalta el. Így került Marika mind ellentétesebb hatások közé, de ezeket értelme és esze szépen össze tudta egyeztetni.

Az apa és leánya jól megértették egymást. Egyik levelében boldogan jelentette Marika Szendreynek, mennyire haladt a gazda-asszonykodásban s mennyi mindenfélét tanult Seltenreichéknél egy igen híres szakácsnétól, ki ott a leányokat gyümölcs-befőzésre tanította.² Máskor Marika elkísérte az uradalmi inspektort gazdasági útjaira, megfordult vele Erdődön, Nagykarolyban, Nagybányán, Debrecenben s Juliához intézett leveleiben kedvesen adta elő, mennyire élvezte a vidéki életet s a szabad természetet. Kedélyét egészen mozgásba hozta a régi kedves helyek látása, közben volt gondja Erdődön arra is, hogy a temetőbe egy maga-kötötte borostyánkoszorút vigyen ki.³ Valóban nem csoda, ha a mogorvának látszó apa gyakran felderült Mari leánya közelében, ha hozzá intézett leveleiben évdödni tudott vele, s ha sokszor a gyöngédségig akart neki örömet szerezni.

Sokkal bonyolultabb érzelm- és gondolatvilág fogadta Szendrey Marikát nénjének, Juliának vonzókörében. Minél több árnyék borult Júlia családi életére, annál eszményibb fényben tűnt fel a boldogtalan asszony előtt első férjének, a holt költőnek alakja. Csalódásainak gyötrelmeire s családi gondjaira a költészetben s a zene hatásában keresett ellenszert. Borongó lírai költeményeiben is leginkább a multon merengett s a jelent csak a mult szemfedőjének tekintette.⁴ Marika nagy odaadással, szinte rajongással vett részt a meghasonlott női lélek mozgalmaiban. Izgatottan várta Juliának egy-egy újabb versét, de éppoly szeretettel vette át az anya szerepét is Petőfi kis fia, Zoltán mellett, valahányszor erre engedelmet kapott.⁵ Közös gondjuk és örömük volt a színház, főképp az opera. Azért kérdezte Júlia egyik ceruzával írt levelében egyet-

¹ Lásd Szendrey Ignácnak Mari leányához 1853. szept. 12-étől 1856. jan. 21-éig a Nagymező-utca 1. sz. alá, 1856. okt. 13-ától az Al-Dunasor. 9. sz. alá küldött leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Lásd Szendrey Marinak atyjához 1855. júl. 12-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ Lásd Szendrey Marinak Szendrey Juliához írt leveleit: egy keltezetlen, de a nagybányai, erdői útról szóló levelet a Nemzeti Múzeum kéziratárában, az 1856. ápr. 27-én írottat Mikes Lajos dr. és Dernői Kocsis László *Szendrey Júlia* című művének (1930.) 137—139. lapjain.

⁴ Bihari Mór: *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói*. Petőfi-könyvtár. VII. füzet. 1909. 60. l.

⁵ Lásd Szendrey Marinak nénjéhez 1856. ápr. 27-én írt levelét Mikes dr. és Dernői Kocsis *Szendrey Júlia* című kötetének 139. lapján, valamint Szendrey Juliának Szendrey Marihoz írt s Zoltán gondozásáról szóló két keltezetlen levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

len, szerelmes kis fülesbaglyától: «Hát elfelejtetted, hogy ma az *Észak csillagát* adják?»¹ Mindegyikük sokat köszönt a másikának. Júliának nagy áldás volt a kétségbeesés párkányán hugának fellegtelen, derült kedélye és mindent megbocsátó szíve; Marika viszont Júlia társaságában sokat művelődött, magasabb életeszményt ismert meg és szélesebb látókörre tett szert.

A lélek szépsége, az arányos termet, a vonzó arc s a mély tűző szemek valóban kedves jelenséggé tették Szendrey Mari alakját. Nénjének, Júliának nagy gondot is okozott, hogy kire bízza majd egykor a nagy értéket. Először sógorára, Petőfi Istvánra gondolt, kit, mint honvédszázadost osztrák közlegénynek soroztak be, majd 1853-ban pusztá gyanú alapján három évi sáncmunkára ítélték.² Petőfi István még 1857 húsvétja körül is, mikor a brünni kaszárnyából Szendrey Júliának levelet írt, ábrándozva emlegette azt a rokoni csókot, melyet utolsó látogatása alkalmával «egy ártatlan tiszta lélek rokoni érzelmeinek zálogául» a vonakodó Marikától kapott.³ Ekkorra azonban már Marika szíve Gyulai Pál mellett döntött.

Horvát Árpádnak Hársfa-utca 1. szám alatt levő otthonában⁴ Szendrey Júlia és Mari figyelmét már 1857 januárjában magára vonhatta Gyulai azokkal a Petőfiről szóló cikkeivel, melyekben Petőfi iránt érzett tiszteletének oly méltó kifejezést adott.⁵ Ebben az évben idézte vissza Szendrey Júlia is a fényes multat, mikor egyik költeményében Zoltán fiát, mint a lehullott csillag fennmaradt sugarát énekelte meg.⁶ Ennek az évnek végén akarta Szendrey Júlia Mari hugával Zoltán fia számára születésnap emlékül Petőfi arcképét megszereztetni, mellyel a Hölgyfutár kedveskedett olvasóinak.⁷ Közlebbi viszonyba került Gyulai Horvát

¹ Lásd Szendrey Júliának Szendrey Marihoz ceruzával írt s «Kedves, egyetlen, szerelmes, kis fülesbaglyom» kezdetű levélkéjét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Kéry Gyula: *Friss nyomon*. Petőfi-Könyvtár. I. füzet. 1908. 109. l. — Dr. Mikes Lajos, Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 127. l.

³ A töredékes levél, melyben Petőfi István reményként emlegeti a kiszabadulást, 1857-ből való, minthogy Petőfi István 1857 júniusában már Pesten ügyvédsegéd volt. A levélíró a levél egy részét húsvét hétfőn írta, mely 1857-ben ápr. 13-ára esett, a másik részt ápr. 16-án, a harmadik részt ápr. 17-én. A levelet Szendrey Júlia levelesládájából Mikes Lajos dr. másoltatta le a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* (1930.) című munka számára. Ezt használtam én is.

⁴ Dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 133. l.

⁵ Gyulai Pál: *Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 10. (jan. 14.) sz. — Gyulai Pál: *Még egyszer Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 25. (jan. 31.) sz.

⁶ Szendrey Júlia: *Három rózsabimbó*. Napkelet. 1857. 38. (szept. 27.) sz. — Bihari Mór: *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói*. Petőfi-Könyvtár. VII. füzet. 1909. 63. l.

⁷ Szendrey Júlia 1857 decemberében szánta Petőfi arcképét fiának születésnap emlékül, minthogy a Hölgyfutár 1857. nov. 28-án jelen-

Árpád családjával Nádasdy grófék révén is. Mielőtt ugyanis Tamás gróf egyetemi hallgatónak iratkozott be, többek között Horvát Árpád is vezette őt gimnáziumi tanulmányaiban,¹ s mint Gyulai-nak egyik levélbeli megjegyzéséből kitűnik, a grófi család örömet hallgatott a tudós egyetemi tanár tanácsára.² Gyulai azonban Petőfi életének adataiért is kereshette Szendrey Júlia társaságát, mivel a Pesti Naplónak 1857. jan. 10-i számában határozottan ígérte, hogy teljesebb életrajzzal fogja felcserélni az Új Magyar Múzeumban megjelent vázlatát. A közvéleménnyel együtt Gyulai is fátyolt borított a multra s elfelejtette azt a visszatetszést, melyet benne Szendrey Júlia 1850 nyarán második férjhezmenetele idején keltett. Egyébiránt Horvát Árpád otthona csak az első állomás volt; innen vezetett az út az Al-Dunator 9. számú házba, hol Szendrey Ignác leányával együtt lakott.³

Hogy Gyulai mikor látta először Szendrey Marit, arról nincs pontos adatunk. Ha azonban 1857 januárjában Horvát Árpádék-nál találkozott is vele, Szendrey Ignácnak az Al-Dunatoron levő lakásában legfeljebb február folyamán nézhetett körül. Szendrey ugyanis január második felében a gr. Károlyi-uradalom ügyeit vizsgálta felül s csak a hó végén érkezett vissza Pestre.⁴ Ez idő-tájt Szendrey Mari is nagy izgalommal készült az urak harmadik báljába, s atyja még Mágócsról is azt írta neki, hogy nem szeretné, ha leánya ott öltözetére nézve utolsó lenne.⁵ A bál a Hölgyfutárnak febr. 5-i száma szerint az Európa termében kivilágos-kivirradtig tartott, s a báli tudósítás a hölgykoszorúból a tizenöt legkiemelkedőbb szépség között Szendrey Marit is megnevezte.⁶ Ezentúl Szendrey Mari neve hiányzik a báli tudósításokból, habár a farsangi jó kedv még február végén is fellobbant. Mintha ez az adat is már Gyulai Pál látogatásainak hatását jelezné, ki mivel nem táncolt, nem lelkesült a bál örömeiért.

Mint Gyulai egy költői vallomásában megjegyzi, Szendrey

tette, hogy Tóth Kálmán «Petőfi Debrecenben 1844-ben» című műmellékletet ad előfizetőinek. Szendrey Júliának erről szóló levele tehát, mely a Nemzeti Múzeum kéziratтарыban van, 1857 decemberéből való. E szerint tévedés dr. Mikes és Dernői Kocsis *Szendrey Júliájának* 151. lapján az a feltevés, hogy Szendrey Mari asszonykorában szerezte meg Júlia megbízásából Petőfi arcképét.

¹ Batizfalvi Samu: *Emlékezés gróf Nádasdy Tamásra*. Magyar Sajtó. 1857. 20. (jan. 25.) sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhez 1856. márc. 4-én írt levelét az 1923. évi Nyugatnak 1934. lapján.

³ Szendrey Ignác az Al-Dunator 9. számú házba először 1856. okt. 13-án küldte levelét.

⁴ Lásd Szendrey Ignácnak Mari leányához 1857. jan. 23-án írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratтарыban.

⁵ Lásd Szendrey Ignácnak 1857. jan. 23-i levelét.

⁶ Lásd az urak harmadik báljáról szóló értesítést a Hölgyfutárnak 1857. évi 28. (febr. 5.) számában.

Marit már akkor kedvesének nevezte, mikor először meglátta.¹ Még inkább kimélyült hódolata, mikor később mind gyakrabban megfordult az Al-Dunasoron Szendreyék otthonában s közelebről megismerhette a szép leány jóságát és okosságát. Mennyi szeretettel gondolt vissza a *Nők a tükör előtt* című beszélyében szerelmének emlékeiben arra a szobára, hol kedvesével oly szép órákat töltött el, még a kalitkában csevegő madárra s az asztalon nyíló virágokra is, mint meghitt beszélgetéseiknek tanúira! Saját élményeiből rajzolhatta a szeretett leánynak egy késő esti zongorázását is, mely mellett Mari atyja a karszékben elszunnyadt, míg Gyulai saját küzdelmes multján borongva, már-már szerelmét vallotta meg.² A vallomástól egyelőre sok minden visszariasztotta, saját nyilatkozata szerint egyrészt igénytelennek tartott jövője, másrészt Szendrey Júlia példája s nem utolsó sorban az a hit, hogy elhatározó lépésével irodalmi ábrándjait kell feláldoznia.³ A férfias lélek vonzalmát Szendrey Mari teljes mértékben viszonzta, csak sokkal szerényebb volt, hogysen egyéniségének varázsában feltétlenül bízott volna. Az öreg Szendrey is örömet látta a komoly fiatal embert otthonában s leánya örömeire gyakran meghívta ebédre. Ilyenkor Gyulai, mint a *Nők a tükör előtt* című beszélyében említette, ebéd után is ott maradt Szendreyéknél, sőt néha estig is késett, mikor azután a színházba is elkísérte a házikis-asszonyt.⁴

A kedvező hatást Szendrey Júlia rokonérzése tetőzte be. Az ő tetszését Gyulai már 1850-ben megnyerte szellemes társalgásával; még inkább biztosította a csalódott asszony vonzalmát az 1857. évi benyomások alapján Gyulainak megértő, nemes szíve. Újabb kapcsolatot teremtett közöttük az irodalom szeretete. Szendrey Júlia 1857-ben lepte meg a világot lírai költeményeivel, melyek határozott költői tehetségről tanúskodtak;⁵ ugyanekkor fordította le Andersen néhány meséjét is. Gyulai már 1858 februárjában felhívta Kemény Zsigmond br. figyelmét Szendrey Júlia irodalmi dolgozataira,⁶ 1858 áprilisában és májusában pedig éppen ő méltatta az Andersen-fordítást a Pesti Naplóban.⁷ Szendrey Júlia, amint a Nővilágnak 1858. évi két júniusi számában kifejtette, elítélte ugyan Gyulait az írónok lelkiéletének kíméletlen elemzéséért, de éppoly hamar kész volt a teljes bocsánatra is; Gyulait

¹ Gyulai Pál: *Nők a tükör előtt*. Harmadik kiadás. 1888. 141. l.

² Gyulai Pál: *Nők a tükör előtt*. 1888. 148., 149., 145., 146. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt levelét.

⁴ Gyulai Pál: *Nők a tükör előtt*. 1858. 152. l.

⁵ Szini Károly: *Virágcserep Szendrey Júlia «Három rózsabimbó»-jának*. Napkelet. 1857. 40. (okt. II.) sz.

⁶ Lásd Gyulai Pálnak Horvát Árpádné sz. Szendrey Júlia asszonyhoz 1858. febr. 9-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁷ Gyulai Pál: *Flóra 50 költeménye. — Andersen meséi. Fordította Szendrey Júlia*. Pesti Napló. 1858. 61., 62., 65., 70., 92. sz.

cikkeiben csinos, kis, barna emberként emlegette, kit minden ismerőse szeret és tisztel, s ki a világon a legjobb és legszeretetre-méltóbb ember.¹ Ily megállapítások után Szendrey Júlia nem kívánhatott hugának megbízhatóbb élettársat, mint Gyulait, azért örömmel látta a köztük egyre bensőségesebbé váló viszonyt. Ő már 1857 húsvétja körül tisztában volt a helyzettel s már ekkor kötelességének tartotta, hogy minél előbb gátat vessen azoknak az ábrándos reményeknek, melyeket valamikor ő duzzasztott meg sógorának, Petőfi Istvánnak lelkében. Petőfi István ápr. 22-én tudta meg a brünni kaszárnnyában Szendrey Júlia leveléből, hogy Szendrey Mari kezére nem számíthat többé, s válaszában, melyet rögtön megírt, keserűen kívánt boldogságot a készülő nászünnephez.² Úgy tetszik, mintha Szendrey Júlia is kedves tervére célozott volna Mari hugához intézett, *Fiatal leánynak* című költeményében, mely a Napkeletnek 1857. nov. elsei számában jelent meg,³ midőn komor lírai eszméjének az utolsó versszakban ily fordulatot adott :

Így csak azt kívánom,
Hogy adjon az élet
Olyan boldogságot és annyi örömet,
Mint én tőlem elvett.

Szendrey Mari érzelmei a kétség és remény között ingadoztak. Az irodalom eseményei mindig érdekelték, de még inkább lekötötték figyelmét, mióta érezte, hogy szívének ügyével szoros kapcsolatban vannak. Egyrészt nevére járt a Szépirodalmi Közlöny,⁴ másrészt jól ismerte Szendrey Júlia irodalmi munkásságának színtereit : Vahot Imre Napkeletjét és Vajda János Nővilágát is. Mindezekből, valamint Szendrey Júlia körének megjegyzéseiből tiszta képet alkothatott magának Gyulai irodalmi pályájának nagy jelentőségéről. Amennyire meghatotta a kiváló író hódolata, annyira zavarba is hozta. Nem egyszer kérthette magától, amit Gyulai ad ajkára a *Nők a tükör előtt* című beszélyében : «Olyan okos ember nem jobban elmulathatna-e másutt, mint nálam, szegény együgyű leánynál?»⁵ Ily vegyes érzelmeket keltett benne az a levél is, melyet Gyulai 1858. febr. 9-én írt Szendrey Júliához. Gyulai ekkor Kemény *Férj és nő* című regényét azzal a kéréssel küldte Szendrey Júliának, hogy olvasás után adja át Mari kis-

¹ Szendrey Júlia : *A Pesti Napló* 61., 62., s 65. száma. Napkelet. 1858. 25. (jún. 20.), 26. (jún. 27.) sz.

² Lásd Petőfi Istvánnak Szendrey Júliához Brünnből 1857. ápr. 22-én írt levelét Szendrey Júlia levelesládájában. Ennek a levélnek másolatát is Mikes Lajos dr. készítette el a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* (1930.) című munka számára.

³ Bihari Mór : *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói*. Petőfi-Könyvtár. VII. füzet. 1909. 66—68. l.

⁴ A Szépirodalmi Közlöny 1858. évi 18. (márc. 1.) számának mellélete az előfizetők névsora ; ebben az 1143. előfizető Szendrey Mari.

⁵ Gyulai Pál : *Nők a tükör előtt*. 1888. 153. l.

asszonyinak a közelebről megfejtendő rébusz jutalmául. Mari kisasszony ugyanis Vahot Imre lapjában, a Napkeletben, főkép az 1857. szept. 12-i számban s az 1858. jan. 24-i számnak piros színű borítékán a képtalány megfejtői között szerepelt. Erre vonatkozott Gyulainak tréfás kritikája s Szendrey Júliához írt levelének következő része: «De hogy is ne? Rébuszt fejtegetni s Vahot lapjába küldeni be, föllépni a piros borítékon, mint valami pipacsos mezőben egy sereg libácska élén annak a szép és jó kis lyánynak, kit én úton-útfélen magasztalok . . .»¹ Ily szavak emlékét idézhette vissza a mély érzésű leány néhány hónap mulva egyik levelében, mikor viszonzatlan szerelmének gyötrelmeit érintette, s mikor arra a gúnymosolyra és szánakozó tekintetre célzott, melynek felfedezése egykor oly boldogtalanná tette.² Mennyivel egyszerűbb volt helyzete Madarász Józseffel szemben, aki, miután mint özvegyember Szendrey Marit a színházban kétszer látta, levélben kért tőle engedelmet a bemutatkozásra. Az önérzetes hölgy válasza ridegen hangzott s minden kétséget kirekesztett.³

Amint Szendrey Mari lelkén mindinkább elhatalmasodott titkolt szerelme, éppúgy Gyulai is, bármennyire viaskodott önmagával, mind szenvedélyesebben vágyódott a szerelmes, szép leány után. Ez a legyőzhetetlen vágy vezette ismeretségük első hónapjaiban is, s ez lehetett oka annak is, hogy 1857 áprilisában oly hirtelen lemondott erdélyi útjáról, melyre pedig Arany Julcsának szüleihez írt levele szerint határozottan készült.⁴ A kebel mélyén gomolygó érzelmeknek azonban még hosszabb időre volt szükségük, míg megtalálták a kellő szót. Az első költői nyilatkozatok közé tartozott az a két versszak, melyek Gyulainak 1853. évi *Viszontlátás* című költeményéből *Mi hűn szeretsz* címmel a Nővilágnak 1857. júl. 5-i számába, majd Gyulai költeményeinek gyűjteményes kiadásába a Marinak szóló dalsorba kerültek. 1857 decemberében Gyulai, mint maga írta Aranyinak 1858. ápr. 9-én, már nem volt a magáé. Ettől fogva Szendrey Mari alakja annyira mozgásba hozta költői képzeletét, hogy az 1858. évben írt költeményei valójában kedveséhez intézett, szerelmi vallomásoknak látszanak. Ilyen jellemű Vajda János Nővilágában, az 1858. márc. 21-i számban a *Nem vagy velem* című költemény, mely később Gyulai költeményeinek gyűjteményében *Marihoz* címet nyert. Ugyanabban az időben, 1858. márc. 21-én hozta a Vasárnapi

¹ Lásd Gyulai Pálnak Horvát Árpádné sz. Szendrey Júlia asszonyhoz 1858. febr. 9-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Szendrey Marinak Szendrey Júliához írt, keltezetlen, de tartalmánál fogva 1858 áprilisából származó levele Szendrey Júlia levelesládájában maradt fenn. Onnan másoltatta le Mikes Lajos dr. a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* (1930.) című munka számára.

³ Lásd Madarász Józsefnek Szendrey Marihoz írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában ily megjegyzéssel: «Gyulai Pálné ismeretlenhez».

⁴ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. ápr. 18-án írt levelét.

Ujság is *Ez a kis lány és Jaj de szép* vagy kezdetű dalokat, melyekben Gyulai népdali formába rejtette érzelmeit. Gyulai azonban nem hiába fordította 1857-ben Lermontoffot, vele együtt legbensőbb érzelmeit ő is féltette a vásári nyilvánosságtól.¹ Mint a fülemile, legtöbb dalát ő is csak kedvesének szánta. Mikor pedig a Nővilág szerkesztősege három jutalmat tűzött ki az 1858. év első felében a lapban közölt verses dolgozatokra s Gyulainak *Nem vagy velem* című költeményét is a jutalmazandók közé sorolta, Gyulai kijelentette, hogy költeményével nem kíván pályázni.² A megénekelt női eszménykép tűnik fel előttünk Gyulainak az írónők ellen írt cikkeiben is. Mintha Szendrey Marira gondolt volna itt, mikor a józanság és az ábránd bűvös vegyületéért lelkesült, mely a nőt a férfiúnál szebbé, jobbá, földi angyallá teszi.³ Valószínű, Szendrey Mari nem is botránkozott meg annyira Gyulai eszméin, mint nénye; ő talán inkább a férfias lélek hódolatát olvasta ki belőlük.

Ezekben a költői nyilatkozatokban itt is, ott is nagy lelki harcok tüze villant meg. Gyulai maga írta 1858. ápr. 9-én Arany Jánosnak, hogy négy hónapja a belső küzdelmeknek egész éveit élte át.⁴ Tíz év óta, hogy első szerelmének története bezárult, hozzászoktatta ugyan magát a lemondáshoz, de szenvedélye az elfojtott érzések hevével annál inkább követelte jogait. Hasztalan sorakoztatta fel ellene minden érvét, saját szavai szerint legdémonibb kételyei után is újra meg újra arról győződött meg, hogy szívének választottja éppen hozzá való. A boldog izgalmak korára vet világot Gyulainak 1864. jún. 15-én feleségéhez írt levele is. Ez év nyarát Gyulai egyedül töltötte el Pesten s magányos útjain újra látta az Al-Dunasort, hol egykor Szendrey Mari otthonában gyakran megfordult, valamint a közeli vásárteret, hol valamikor kedvese számára annyiszor vásárolt virágot. Ekkor, saját szavai szerint, megállott a jól ismert ház előtt, sokáig nézte Mari hajdani ablakát, s úgy tetszett, mintha a kedves alak zöld ruhájában éppúgy kihajolt volna, mint régenten.

A két szerető szív regénye 1858 tavaszán érte el tetőpontját. Érzelmeiknek, mint a virág szirmainak, egy napon meg kellett nyílniok. Gyulai leginkább kitarja lelkének tartalmát abban a levélkében, melyet «Pest, ápril. 2. 858.» keltezéssel juttatott el Szendrey Mari kezéhez, s melyet boldog tulajdonosa életének végéig őrzött emlékei között.⁵ Az igaz szenvedély egész költőiségé-

¹ Gyulai Pál: *A szerkesztő, olvasó és a költő*. Lermontofftól, Bodenstedt után. 1857. (Gyulai Pál: *Költeményei*. I. 1904. 179—194. l.)

² Nővilág. 1858. 27. (júl. 4.) sz.

³ Gyulai Pál: *Flóra 50 költeménye*. — *Andersen meséi*. Fordította Szendrey Júlia. Pesti Napló. 1858. 62. (ápr. 9.) sz. — Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 279., 280. l.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt levelét.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz 1858. ápr. 2-án írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

vel nyilatkozott e szagztatott mondatokban: «Szeretlek, bízom benned, életemet becsületedért! Boldoggá tehetsz, — sohasem voltam az, egyetlen óráig sem; íróvá, — rég elhagyott a lelkesülés; tevékeny emberré, — csüggedő, meghasonlott vagyok. Jövöm lábaidnál! Ó taposd el, ha nincs elég kedélyed és erős lelked!» A levélíró nem ígért fényt és kényelmet, csak mocsoktalan nevet, de érezte, hogy kedvesének egyetlen könnye nyomorulttá tudná tenni. Mily teljes visszhangra találhatott a férfias, nyílt szó Szendrey Mari lelkében! Nem éppen Gyulai levelének hatását, de legalább a túlradó szív boldogságát tükrözi vissza Szendrey Marinak néjéhez, «kedves egyetlen mamá»-jához írt, keltezetlen levele, mely egészen beleillik Gyulai szerelmi vallomásának korába.¹ Az izgalmak között papírra vetett sorokban a szerelmes leány tulajdonkép azokat az érzelmeket akarta festeni, melyeket benne kedvesének hozzá küldött arcképe, «az Ó arcképe» keltett, de a kitörő örömtől nehezen találta meg a kellő szót. Boldogan állapította meg, hogy elérte egyetlen vágyát, s szinte hihetetlennek tartotta, hogy Isten hogyan adhat egyszerre annyi boldogságot. Egy percre újra átélte viszonzatlannak hitt szerelmét, de aztán így kiáltott fel: «Félre most minden rossz gondolattal! Most csak élvezni akarok, hiszen így most örökre és egyedül bírhatom és nem kell félnem, hogy tekintetemmel árulója leszek szívemnek.» Hogy pedig mindez arra az időre vonatkozik, melyben a szerető szívek egymás előtt megnyíltak, azt Szendrey Mari elárulta levelének utóiratában ezzel a vallomásával: «Már meg is csókoltam! Hisz úgy-e szabad?»

Ha Gyulai az első látásra kedvesének nevezte Szendrey Marit, akkor érzelmeiknek ily teljes összecsendülése után joggal törekedhetett arra, hogy a világ előtt is minél előbb mátkájának nevezhesse. Ápr. 2-i szerelmi vallomását gyorsan követte sorsdöntő elhatározása. Mint Aranyinak írta, húsvét első napján — mi ápr. 4-ére esett — megkérte Szendrey Ignác leányának kezét.² Az atya szívesen fogadta Gyulai fellépését s annál könnyebben adott neki kedvező választ, mert egyaránt megbízott Mari leánya érzelmeinek állandóságában, valamint Gyulai kötelességérzetében. Valóban Gyulai alig merte volna Szendrey Mari kezét megkérni, ha előbb a fészekrakás feltételeiről nem gondoskodott volna.

1857 szeptemberében még nem csábította Gyulait a pesti Kereskedelmi Akadémia meghívása, s örömet átengedte a felkínált tanári széket Horvát Árpádnak.³ Az 1858. év elején azonban már a sors ujjmutatását látta abban a hírben, hogy a kolozsvári

¹ A keltezetlen levél Szendrey Marinak néjéhez írt tizenöt levele közé tartozik, melyeket Mikes Lajos dr. Szendrey Júlia levelesládájából másoltatott le a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* (1930.) című munka számára. A levél a benne rajzolt lelkiállapotnál s a benne érintett csóknál fogva az 1858. év áprilisából származik.

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt levelét.

³ Magyar Sajtó. 1857. 225. (okt. 3.) sz.

ref. főiskola főgimnáziumában Régeni István halálával a magyarlatin nyelv tanári széke megüresedett.¹ Ekkor már Gyulainak erdélyi barátai és jóakarói is latba vetették befolyásukat Gyulai érdekében. Gyulai neve már a főiskolai gondnokság jan. 20-i ülésén szóba kerülhetett, mely az elárvult tanári székre nézve az egyházi főtanács intézkedését kérte.² Ezért jelenthette a Kolozsvári Közlöny 1858. jan. 31-én, hogy az ev. ref. consistorium Régeni István helyére Gyulai Pált hívta meg. A hír bejárta a pesti lapokat is,³ de a Kolozsvári Közlönynek febr. 7-i helyreigazítása szerint tulajdonkép még a jelölés sem történt meg, csak az általános óhajlás nyilatkozott Gyulai megválasztása mellett. Ezek után, mikor febr. 13-án a főiskolai gondnoki ülés a Régeni tanári székének betöltésére vonatkozó ajánlását fölterjesztette az egyházi főtanácshoz,⁴ az ülésen résztvevő főiskolai tanároknak alig lehetett más jelöltjük, mint Gyulai. A javaslat elfogadása az egyházi főtanácsban biztosítottnak látszott. Az elnöklő Kemény Ferenc bárót közeli rokona, Kemény Zsigmond br. nyerhette meg Gyulai ügyének,⁵ de különösen sokat, legtöbbet tehetett Gyulaiért az egyházi főtanácsban Teleki Domokos gr., ki mint egyházkerületi főgondnok az ötvenes években egyre behatóbb tevékenységet fejtett ki az egyház és iskola életében.⁶ Valószínű, a Kolozsvárról nyert kedvező értesülések adtak Gyulainak bátorságot az áprilisi valloásra is, hiszen 1858. ápr. 9-én már határozottan írta Aranyinak, hogy elfogadta a kolozsvári tanárságot s augusztusban megy Erdélybe. Másrészt az öreg Szendreyt is mélyen foglalkoztatta a fiatalok elhelyezkedésének kérdése; bizonyára nehéz szívvel gondolt a magányosságra, mely Mari leányának távozásával rá pesti otthonában várt, s talán messzellette is Kolozsvárt. Ezért tudakozódott áprilisi gazdasági felügyelői útján Debrecenben, hogy nem akadna-e ott a ref. főiskolában magyar irodalmi tanári szék Gyulai számára, de ápr. 21-i levelében csak vállalkozásának ered-

¹ Kolozsvári Közlöny. 1858. 3. (jan. 10.) sz.

² A főiskolai gondnokság fölterjesztését Csúry Bálint egyetemi tanár, a kolozsvári ref. főiskola levéltárának és könyvtárának egykori öre, találta meg az igazgatótanácsi irattárban 1858—21. szám alatt. Lekötelező szíves-ségéért, mellyel adatait rendelkezésemre bocsátotta, itt is hálás köszönetet mondok.

³ Pesti Napló. 1858. 28. (febr. 5.) sz. — Hölglyfutár. 1858. 28. (febr. 5.) sz. — Magyar Sajtó. 1858. 16. (febr. 6.) sz. — Nővilág. 1858. 7. (febr. 14.) sz. — Szépirodalmi Közlöny. 1858. 11. (febr. 7.) sz.

⁴ Az 1858. febr. 13-i gondnoki ülés jegyzőkönyvének megfelelő pontját Csúry Bálint, főiskolai levéltáros és könyvtáros jegyezte ki számomra.

⁵ Csúry Bálint főiskolai levéltáros és könyvtáros szerint, minthogy az egyházi főtanács leiratait 1858-ban Kemény Ferenc br. írta alá, ő volt a főtanács elnöke.

⁶ Parádi Kálmánnak *Az ev. ref. erdélyrészi egyházkerület oskoláinak állapotrajza* című műve (1896. 133. l.) szerint Teleki Domokos gr. már 1847-ben egyházkerületi főgondnok volt.

ménytelenségéről számolhatott be.¹ Végre máj. 2-án értesítette az erdélyi ref. egyházi főtanács a kolozsvári ref. főiskolát, hogy a magyar-latin tanári székre Gyulai Pált választotta meg.² A Pesti Napló a Kolozsvári Közlöny után máj. 9-én jelentette, hogy a választásból Gyulai neve került ki győztesen, míg a Hölgyfutár másnap már azt is tudta, hogy a derék író még az év őszén elfoglalja tanári székét.

Minél inkább sajnálkoztak a pesti lapok azon a veszteségen, mely Gyulai távozásával a pesti irodalmi életet éri, annál általánosabb öröm fogadta az eljegyzés hírért, mely május vége felé kezdett elterjedni.³ Nagy meglepetést és örömet idézett elő a hír Nagykőrösön is, Arany szerint sokkal nagyobbat, hogy azt tollal és tintával ki lehetett volna fejezni. Gyulai Aranyt már ápr. 9-én értesítette életre szóló elhatározásáról, s Arany az igazi atyai barát szeretetével biztatta válaszában Gyulait, hogy ne habozzék s ne ingadozzék.⁴ A jegyesek képzeletét ekkor már a rohanó napok mindinkább Kolozsvár felé terelték, hol az új otthont kellett berendezniök. Tervezetésükben részt vehetett Gyulai bátyja, Ferenc is, ki ez időben mint néhány hónapra szerződött tag a Nemzeti Színház színpadán lépett fel.⁵ Ő, ki mindenünnen örökös honvágyat érzett szülővárosa, Kolozsvár után, leginkább tudta az erdélyi magyar életet sógornéja előtt vonzó színben festeni. A menyasszonynak és vőlegénynek nem ment oly könnyen a Pesttől való megválás. Az egyiknek le kellett mondania a családi körről, melyre annyi áldást árasztott, a másiknak el kellett szakadnia attól az irodalmi élettől, melyhez küzdelmeinek és diadalainak annyi emléke fűződött. A csillogó remények azonban bűvös fénnel vonták be az ábrándozó lelkek előtt a jövőt, Kolozsvárt. A menyasszonyt csábította az a szép feladat, hogy saját családjának lehet őrangyalává; a vőlegényt küzdelmeinek megérdemlett jutalmán, a családi otthonon kívül gyermek- és ifjúkori emlékei is vonzották szülővárosa felé.

Az esküvő napjául júl. 31-ét tűzték ki.⁶ Addig elég idő volt arra, hogy a menyasszony holmiját s zongoráját Kolozsvárra szállítsák.⁷ Gyulainak is több elintézni valója akadt Pesten; júl. 27-én délután éppen a pesti ev. ref. theológiai intézetben kellett növendékeit

¹ Lásd Szendrey Ignácnak Szendrey Marihoz 1858 ápr. 21-én írt levelét

² Lásd az egyházi főtanács leiratát a kolozsvári ref. kollégium levél tárában.

³ Hölgyfutár. 1858. 120. (máj. 28.) sz.

⁴ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1858. ápr. 11-én írt levelét.

⁵ Gyulai Ferenc pesti tartózkodásáról, első fellépéséről és szerződéséről a Hölgyfutár 1858. ápr. 26-án, máj. 5-én s jún. 2-án adott hírt.

⁶ Hölgyfutár. 1858. 146. (jún. 30.) sz.

⁷ Lásd Gyulai Pálné Szendrey Marinak Szendrey Júliához 1862. febr. 16-án írt levelét. Itt van szó a zongorának Kolozsvárra való szállításáról. Ezt a levelet dr. Mikes Lajos másoltatta le a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* című mű számára.

vizsgára vezetnie.¹ A szálláscsináló szerepét is ő vállalta magára. Júl. 23-án Nagyváradról írt levelet menyasszonyának.² Ekkor jelentette, hogy másnap délben Kolozsvárra érkezik, bár legfontosabb üzenetnek ez a vallomása látszott: «Nagyon szeretlek Marim!» Gyulai ezúttal a Kolozsvári Közlöny szerint negyvennyolc órát töltött Kolozsvárott.³ Miután az új családi otthont rendbe hozatta, júl. 25-én vagy 26-án már Pesten lehetett.⁴ Az esküvő a belvárosi róm. kath. plébánia anyakönyve szerint júl. 31-én Csengery Antalnak s Horvát Árpádnak, mint tanuknak jelenlétében ment végbe.⁵ Az egyház áldásának sokszoros visszhangjai voltak a pesti lapok, melyek az esküvőről szóló hírt lelkes szerencsekívánatokkal kapcsolták össze.⁶ Leglelkesebben ünnepelte a szép frigyét s benne a boldogsággal tetézett valódi érdemet a Magyar Sajtó, mely csak nem rég is annyi ellenérzéssel támadta Gyulait.⁷ Az új pár az esküvő napján az esti nagyvárad-i vonattal indult el Kolozsvárra. Nagyváradon túl feltárult az utasok előtt az erdélyi táj minden szépsége: a szikláról leomló vízesés, a mohos köveken tovarohanó hegyi folyó, a szellőshajtól megrezdült erdő, hogy a tündéri tájképek példázzák a boldogságtól dobogó szíveknek gyönyörű ábrándjait. Aug. 5-én a Kolozsvári Közlöny már így fogadta Gyulait fiatal nejével együtt Kolozsvár falai között: »Isten hozta közénk és tartsa hosszú időnkig köztünk kifogyhatatlan boldogságban és áldásos működésben!»

Az a bensőséges viszony, mely Gyulait és Szendrey Marit 1857-ben és 1858-ban összekötötte, nem lep meg bennünket váratlan fordulatokkal és izgató rejtélyekkel. Mily félenken közeledtek egymáshoz a szerelmi történet hősei, s mennyi időre volt szükségük, míg egymásra találtak! Ez a tartózkodás egyfelől eszményi nőtisztelet, másfelől a férfiaság megbecsülése, valójában pedig annak a megnemesült világnézetnek jele, mely az emberiséget évezredek keresztül az erkölcsiségnek mind magasabb fokára emelte. Gyulai és menyasszonya rokonlelkek voltak, amennyiben az élet nagy kérdéseiről, főképp a család hivatásáról egyformán emelkedetten gondolkoztak, kötelességeiket azonban mindketten egyéniségüknek jellemző elemével fogták fel, egyikük inkább mélyen érző szívével, másikuk inkább férfias elméjének éles ítéletével. Egyesülésük két egyenlő rangú lelkierőnek összehangzása

¹ Pesti Napló. 1858. 140. (júl. 14.) szám.

² Lásd Gyulai Pálnak menyasszonyához, Szendrey Marihoz 1858. júl. 23-án írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárájában.

³ Kolozsvári Közlöny 1858. 61. (aug. 1.) sz.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz 1858. júl. 23-án írt levelét.

⁵ Lásd a budapesti belvárosi róm. kath. plébánia anyakönyvében, az esketések kötetében az 1858. évi bejegyzéseket, a 130. lapot.

⁶ Nővilág. 1858. 32. (aug. 8.) sz. — Pesti Napló. 1858. 156. (aug. 1.) sz. — Hölgyfutár. 1858. 173. (júl. 31.) sz. — Délibáb. 1858. 31. (aug. 8.) sz. — Szépirodalmi Közlöny. 1858. 62. (aug. 5.) sz.

⁷ Magyar Sajtó. 1858. 92. (aug. 3.) sz.

melyet nem zavar meg a győztes fél diadalérzete. Gyulai egyaránt hódított és meghódított; hasonlóképp Szendrey Mari is elismerte ugyan a kiváló írói és költői egyéniség hatalmát, de egyszersmind érezte is vele elbűvölő nőiességének varázsát. Ebben a teljes összhangban bízott az öreg Szendrey is, valahányszor leányának jövőjére gondolt. Aug. 7-én is, mikor a Kolozsvárról küldött első hírre levelet írt leányának, bizodalmit ily egyszerű szavakkal fejezte ki: «Valamint meggyőződve hiszem, hogy jó s szeretett Palid téged, mint okos és higgadt kedélyű ember oltalmazand, úgy tőled is biztosan remélem, hogy őt szereteteddel és engedékenységeddel boldogítani fogod.»¹

Szendrey Mari nem volt annyira romantikus egyéniség, mint amilyenek egykor Pataki Emiliát látta Gyulai, mindazáltal jelentősége Gyulai belső életében nagyobb amazénál. Szendrey Mari, mint Pataki Emilia, éveken át kötötte le a költő lelkesedését, hogy lelkének vonásai új meg új lírai eszmékben tükröződjének, de azért több volt, mint ábrándkép, melyet a költői képzelet festeget át. A mély kedélyű, szép leány odaadó és mégis önérzetes szerelmével arra volt hivatva, hogy mint hű feleség áldozatot hozzon férjéért s gyermekeiért, hogy kicsinyes gondjai között magát boldognak érezve, másokat boldogítson. Szendrey Mari az örök női eszmény megvalósulása volt, mely Gyulainak a rá váró irodalmi harcokhoz erőt, lelkesedéséhez hitet, elért eredményeihez tiszta örömet adott. Így szellemült át az összhangzó női egyéniség a magyar irodalomtörténetnek titkon ható tényezőjévé.

¹ Lásd Szendrey Ignácnak Gyulai Pálné Szendrey Marihoz 1858. aug. 7-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1973 JAN 22

